

Bernardus van Clairvaux

Meester in de school van de liefde

Guerric Aerden ocsó

DAMON

Inhoud

Woord vooraf	7

Deel I : Biografie van Bernardus

1. De ridderzoon	11
2. De cisterciënzer	18
3. De abt van Clairvaux	24
4. Toenemende politieke en literaire activiteit	33
A. Monnik in hart en nieren	33
B. Feeling voor zijn publiek	34
C. Schrijver én spreker	35
D. Op de politieke bühne	37
E. Kloosterstichter van formaat	38
F. Diplomaat van de paus	39
G. Schepper van een meesterwerk	40
H. Affiniteit met de reguliere kanunniken	42
I. Psalmcommentator voor zijn monniken	45
J. Causeur voor studenten en clerici	45
K. Duel met Abaelardus	46
L. Beroepspredikant	47
M. Promotor van de tweede kruistocht: een lastig mandaat	48
5. Bernardus' laatste jaren: tijd voor 'overweging'	55

Deel II : Bernardus als spiritueel meester

1. Inleiding	61
2. Bekering	64
3. Verloren en terug te vinden gelijkenis	67
4. De vergetelheid, gevolg van de zonde	74
5. De weg terug: over de nederigheid	80
6. Jezus' menselijkheid opent perspectief op vergoddelijking	87
7. School van de liefde	98
8. Terugkeer naar het hart	104
9. Verwantschap van de ziel met het Woord	116
10. Nadruk op ervaring	124
11. Rol van de gemeenschap	136
12. De vrijheid bevrijd	145
13. Vier stadia van de liefde	156
14. Bidden zonder ophouden	168
Nawoord	180
Afkortingen	183
Bibliografie	185
Registers	187
Over de auteur	192

Woord vooraf

Vanaf mijn intrede in de orde van Cîteaux in 1978 ben ik vanuit een zekere fascinatie voor de figuur van Bernardus van Clairvaux, zijn werken gaan lezen. Die fascinatie heeft me nooit meer losgelaten. In de loop van de jaren heb ik me vaak afgevraagd waarom die man uit de eerste helft van de twaalfde eeuw mij zo aanspreekt.

Is het omwille van Bernardus' taalgevoel en zijn literair talent die mijn dorst naar een doorwrocht letterkundig werk weten te lessen? Is het zijn doorslaggevende invloed op zijn tijd, die mij vanuit cultureel oogpunt de boeiendste periode in de geschiedenis van de westerse beschaving lijkt? Is het soms zijn grote geloofssynthese, waarin hij zowel het Bijbelse erfgoed als de Griekse en Latijnse patristiek weet te integreren? Is het zijn doorslaggevende invloed op de westerse mystiek, te beginnen met zijn eigen cisterciënzercollega's waaronder Willem van Saint-Thierry, Guerric van Igny of Aelred van Rievaulx, die mij naar Bernardus leidt als naar de bron? Of raak ik telkens geboeid door de monnikenvader die, dankzij zijn groot educatief en pedagogisch talent, de geest van het woestijnmonnikendom in de harten van zijn leerlingen weet over te dragen? Of door de pertinente antwoorden die hij geeft op vragen die ook de moderne mens zich stelt, en die hem blijvend actueel maken? Of door de schoonheid die als een mantel over zijn leven en werk ligt?

Dat alles speelt zeker mee, maar toch is het nog iets anders dat mij telkens weer verleid hem te lezen of te vertalen, iets waar ik me

slechts met de jaren bewust van ben geworden. Bernardus schrijft onveranderlijk over de liefde. Hij is een meester in de school van de liefde. In zijn *opus magnum*, de 86 *Preken op het Hooglied*, is hijzelf afwisselend bruidegom en bruid. Hij is de hartstochtelijke minnaar die niettemin slechts mondjesmaat inzage geeft in zijn eigen vriendschappen en passies. Alle systemen, instituten en regels vallen voor Bernardus in het niet, als de ‘wet van de liefde’ maar over-eind blijft.

Naar het voorbeeld van Christus wil Bernardus Gods liefde doen stralen in de harten van ieder die hij op zijn weg ontmoet. Niemand die ik ken, heeft beter dan Bernardus de roerselen van het hart en de verborgen wegen van de God van liefde in de mensenziel in kaart gebracht. Hij doet dit in een prachtige taal, die vaak explodeert in een waterval van beelden en een sterrenregen van betekenissen. Oud en verweerd door de jaren schreef hij: ‘Gods liefde eist jouw gloed, zijn eeuwigheid ziet uit naar jouw vastberadenheid.’ (*Csi* 31)¹

1 De vertaling van de Bernardusteksten is van de auteur, tenzij die van de *Hoogliedpreken* (W. Verbaal) en die uit *De diligendo Deo* en *Brief 11* (V. Hunink).

Deel I: Biografie van Bernardus²

Wat zou ik u graag tot medeleerling willen
in de school van de liefde
onder meester Jezus!
(Ep 106,2)

² Deze biografie is een iets wijdoepender uitwerking van het biografisch portret van Bernardus dat verschenen is als inleiding op *Tempeliers. Lofzang op een nieuwe ridderorde*. Middeleeuwse Monastieke Teksten 8, Damon, 2015, blz. 19-50.

1. De ridderzoon

Hoewel er over niemand in de twaalfde eeuw zo'n uitgebreide documentatie voorhanden is als over Bernardus, ontsnapt zijn genie aan elke vorm van categorisatie.³ Zelf noemde hij zich, doelend op zijn hybride functies in Kerk en samenleving, 'de chimaera van zijn eeuw'.

Zij schreeuwen naar jou, mijn monsterlijk leven, mijn getormenteerd geweten. Ik ben de chimaera van mijn eeuw, noch clericus noch leek. Reeds heb ik het leven van de monnik afgelegd hoewel ik er nog steeds het habijt van draag. (*Ep* 250)⁴

Als contemplatieve monnik stond hij pausen, keizers en bisschoppen bij in hun bestuur en doorkruiste hij half Europa, nu eens om een schisma af te wenden, dan weer om een kruistocht te preken, prinses te verzoenen of vrede en eendracht te stichten. Vanaf zijn dertigste levensjaar kun je Bernardus bijna stap voor stap volgen. Van 1130 tot zijn dood in 1153 heb je zelfs de indruk dat het mogelijk is van vrijwel elke dag te zeggen waar en in wiens gezelschap hij

3 J. Leclercq, *Collectanea Cisterciensia* 35 (1973) 13.

4 Ook in *Ep* 21 geeft Bernardus lucht aan de tweespalt in zijn leven: "Mijn God, ben ik de enige in wie U zich vergist hebt door van mij een monnik te willen maken, terwijl ik een man ben die nodig is in de wereld om bisschoppen te helpen hun zaken goed te regelen?"

zich bevond. Toch blijkt het moeilijk zicht te krijgen op zijn jeugd en zijn vroege vormingsjaren. De bronnen die ons daarover het meest vertellen - de *Vita prima*⁵ van Willem van Saint-Thierry en, oorspronkelijker nog, de *Fragmenta* van Godfried van Auxerre⁶ - dienen met de grootste omzichtigheid te worden geïnterpreteerd.⁷ Zij willen immers vooral de heiligheid van Bernardus aantonen en doen daarom vrijelijk beroep op de ascetische en miraculeuze clichés van het hagiografische genre. Maar juist omdat de *Vita prima* het dossier voor de canonisatie van Bernardus opende, doet de auteur, Willem van Saint-Thierry, zijn best om alle mogelijke kritiek op zijn vriend te pareren en diens kwalijke kanten in een beter daglicht te stellen. Uitgerekend daardoor is zijn verslag de beste bron om de verwijten te leren kennen die men Bernardus tijdens zijn leven maakte.⁸ Over zijn geboortejaar, 1090, bestaat weinig twijfel.⁹ Zijn vader, Tescelin, heer van Fontaine, bijgenaamd 'le Saur' of 'de Rooie', was een ridder uit de entourage van de hertog van Bourgondië die zijn standplaats had in Châtillon-sur-Seine, waar Bernardus' vader periodiek verbleef. Châtillon was voor de hertog een vestingstad bij uitstek omdat ze op de grens met Champagne lag. De hertogen van

- 5 Willem van Saint-Thierry, *Leven van Bernardus*. In *Godsliefde. Meditaties. Gulden Brief. Leven van Bernardus*, Serie Middeleeuwse Monastieke Teksten 9. Damon, Budel, 2016, blz. 309-400. Dit eerste boek van de *Vita prima* door Willem van Saint-Thierry heeft het alleen over de jongere Bernardus. Het werd later vervolledigd door, achtereenvolgens, Arnaud van Bonneval en Godfried van Auxerre.
- 6 Geoffroy d'Auxerre, *Notes sur la vie et les miracles de saint Bernard, Fragmenta de vita et miraculis S. Bernardi*. In *Sources Chrésiennes* n° 548. Inleiding, vertaling en noten door Fr. Raffaele Fassetta ocs. Cerf, Parijs, 2011.
- 7 Behalve de twee vermelde bronnen bestaan er nog een aantal andere twaalfde-eeuwse monastieke teksten die ons inlichten over het leven van Bernardus van Clairvaux, waaronder de *Lamentatie bij de dood van Bernardus* door Eudes, prior van Morimond en drie gedachtenispreken op Bernardus van zijn oud-secretaris Godfried van Auxerre.
- 8 Vgl. A. Louf ocs, "Bernard abbé" in *Bernard de Clairvaux. Histoire, mentalité, spiritualité. Sources Chrésiennes* 380, Cerf, Parijs, 1992, blz. 353, speciaal noot 16.
- 9 Dat Bernardus in 1091 geboren zou zijn, vindt onvoldoende steun bij historici.

Bourgondië en de graven van Champagne waren gezworen rivalen, maar Bernardus zal er heel zijn carrière in slagen beide families te vriend te houden. De familie van Bernardus beschikte over aanzienlijk veel grondbezit aan weerszijden van de grens, onder meer in de onmiddellijke nabijheid van het latere Clairvaux. Tescelin telde onder zijn familieleden ettelijke hoge heren en invloedrijke personen, maar stond zelf niet op een significant hoge sport van de sociale ladder. Wel had hij invloed aan het hertogelijk hof en kwam hij in sommige rechtszaken tussenbeide. De moeder van Bernardus, Aleth van Montbard, genoot de reputatie een dame van grote deugd te zijn. Zij heeft beslist invloed uitgeoefend op de vorming van haar derde kind, Bernard, die genoemd was naar haar vader, de machtige Bernard de Montbard. De heren van Montbard waren seigneurs die met de hertogen van Bourgondië en andere hoge adellijke lui verwant waren. Daardoor stroomde er Capetingisch bloed door Bernardus' aderen. Als burggraven van Langres behartigden de Montbards de wereldse belangen van de invloedrijke bisschop van die stad. Dankzij zijn beide ouders kon Bernardus bogen op uitgebreide familienetwerken, zowel in Bourgondië als in Champagne. Al die familiale weefsels vormden, zowel praktisch als affectief, kapitale steunpunten voor veel van Bernardus' latere ondernemingen.

Tescelin en Aleth kregen samen zeven kinderen: Guido, Gerard, Bernard, Humbeline, André, Barthelémy en Nivard. Alleen Bernard was voorbestemd om clericus te worden. De vijf andere zonen ontvingen een militaire opleiding. Het gezin woonde normaliter op het *castellum* van Fontaine-lès-Dijon, een versterkte plaats zonder grote strategische waarde op enkele kilometer ten noorden van Dijon. In dat huis werd Bernardus in 1090 geboren. In 1098 besliste Aleth evenwel om het gezin te verhuizen naar het noordelijke Châtillon-sur-Seine opdat Bernardus daar school kon lopen bij de seculiere kanunniken van Saint-Vorles, een afdeling van de kathedrale school van Langres. Zo kon de jongen tijdens zijn schoolopleiding in het gezin blijven – hij was tenslotte maar acht jaar – terwijl zijn vijf broers zich met wapens en tijdens de jacht konden oefenen in de beroepsactiviteit van hun vader.

Gedurende zeven, acht jaar werd de jonge Bernard doordrenkt met Latijnse lessen en oefeningen waarbij hij een excellente kennis van de kerkvaders en van de Latijnse klassieken opdeed. Vooral de *retorica*, een van de hoofdvakken van het *trivium*, zou zijn voorliefde hebben weggedragen. Het kwalitatief hoogstaand Latijn, dat hij met verve in zijn latere geschriften hanteerde, levert in ieder geval het bewijs van een doorgedreven literaire vorming. Zelf zou Bernardus aan zijn geestelijke roeping hebben getwijfeld. Ik hanteer bewust de voorwaardelijke wijs, want wat we over Bernardus' jeugd weten is al bij al erg hypothetisch.

Op tienjarige leeftijd moet Bernardus ridders hebben ontmoet die terugkeerden van het Heilig Land. Ze werden overladen met eerbetuigingen en werden bestempeld als helden. De jonge knaap moet hen zeker hebben bewonderd, want omstreeks 1130 klinkt die bewondering nog door in zijn tempelierstraktaat, *Lofzang op een nieuwe ridderorde*.¹⁰ Die kruisridders hadden bij het lege graf van Christus geknield, ze hadden het water van de Jordaan gedronken en Jezus' voetstappen gedrukt. Toch blijkt de levende Christus voor Bernardus meer voelbaar in de eenzaamheid van Clairvaux dan op de wegen van het Heilig Land. Het ridderethos zal Bernardus echter eigen blijven en het zal een stempel op zijn woorden en daden drukken.

Toen hij twaalf of dertien was, verloor Bernardus met zijn moeder zijn belangrijkste steunpilaar. Over de verdere jeugd van Bernard van Fontaine zijn we slecht ingelicht, maar zijn eerste biograaf, Willem van Saint-Thierry, insisteert er in zijn *Vita prima Sancti Bernardi* op dat de adolescent na het verlaten van de school van Saint-Vorles volgens eigen inzichten ging leven, *suo iam more, sue jure*.¹¹ Eén aspect sprong echter in het oog: de natuurlijke aantrekkingskracht die de mooie, getalenteerde jongeman op zijn omge-

10 Bernardus van Clairvaux, *Tempeliers. Lofzang op een nieuwe ridderorde*. Serie Middeleeuwse Monastieke Teksten 8. Damon, Budel, 2015.

11 *Leven van Bernardus* 6.

Deel II: Bernardus als spiritueel meester

Niets kan een mens vervullen
die naar Gods beeld is geschapen
tenzij de liefde (*SCt 18,6*)

1. Inleiding

Van een streng logisch systeem is in de spirituele leer van Bernardus geen sprake. Zijn geschriften ontstonden vanuit de dagelijks realiteit van een monastieke gemeenschap, waaraan zij mede vormgaven. De meeste van zijn traktaten, preken en brieven waren gelegenheidsgeschriften die tegemoetkwamen aan concrete noden en verzoeken. Maar het onderliggend stramien van al die geschriften wijst toch op een coherent denken, met een woordenschat en een leer die in de loop van het 38-jarig abbatiaat van Bernardus opvallend gelijkgestemd zijn gebleven. Als overkoepelend kader van zijn onderricht herkennen we het beeld van de 'school van Christus' die haar leerlingen, volgens het ideaal van Cîteaux, in de liefde wil vormen. In die school is Christus met zijn Geest weliswaar de enige leraar, maar Bernardus speelt er wel een eersterangs rol als voortreffelijk pedagoog en als begeleider van zijn medeleerlingen. Hij kende en verinnerlijkte de Schrift, Gods woord, op fenomenale wijze. Tegelijk peilde hij de diepten van het mensenhart vanuit zijn ervaring als mens, als biddende monnik en als vader van monniken. Die twee werelden, die van Gods woord en die van het mensenhart, bracht de abt van Clairvaux niet alleen bij elkaar, maar hij verhelderde ook de ene door de andere. Want alleen in het licht van Gods woord wordt het mensenhart gepeild en in zijn heiligen wordt Gods mysterie geopenbaard. Maar het verbindingsteken tussen die twee, de mens en God, kan volgens Bernardus alleen maar de liefde zijn.

De bron van het leven is de liefde. Een ziel die daaruit niet heeft gedronken leeft niet, zou ik zo zeggen. En hoe kan zij drinken zonder aanwezig te zijn bij die bron, dus bij de liefde, bij God? Je bent dus aanwezig bij God als je God liefhebt, in zoverre je liefhebt. (*Pre 60*)⁵⁸

Zijn school is dus allereerst een ‘school van de liefde’. Maar het is ook een school van nederigheid, omdat de meester, Christus, de mensgeworden liefde van God, zich heeft ontleedigd tot een kind in de kribbe en tot de man van smarten aan het kruis. Leerling zijn in de school van Christus betekent dan ook het gestaag aanleren van de zachtmoedigheid en de nederigheid van hart naar het voorbeeld van de Meester.

Een groot kenner van Bernardus uit de twintigste eeuw, Pacificus Delfgaauw, monnik van de abdij Koningshoeven in Nederland, schreef dat je met Bernardus een totaal andere ideeënwereld binnentreedt, één die het noodzakelijk maakt de gangbare ideeën en kaders constant open te breken.⁵⁹ Hoewel hij leefde in een tijd waarin de scholastiek opgeld deed, incorporeert hij een mentaliteit en een manier van denken die eigen waren aan de kerkvaders. Hun neoplatoonse denkwijze bleef levendig in de middeleeuwse kloosters en kende met name in het cisterciënzermilieu van de twaalfde eeuw een opmerkelijke nieuwe bloei. Het vermeend gebrek aan systematiek – wat meteen opvalt als je de geschriften van Bernardus en zijn school vergelijkt met de uitermate gestructureerde teksten van latere (rationele) theologen – betekent niet dat Bernardus niets te zeggen zou hebben over God dat niet de moeite van het beluisteren waard is. Je moet hem niet beoordelen met criteria die niet de zijne waren en geen eisen stellen aan zijn geschriften die bij een latere tijd horen. Zelfs categorieën als ‘mysticus’ en ‘theoloog’ zijn

58 Bernardus van Clairvaux, *Voorschrift. De Regel van Benedictus en zijn toepassing*. Serie Middeleeuwse Monastieke Teksten 5. Damon, Budel, 2012, blz. 134.

59 P. Delfgaauw, *Saint Bernard, Maître de l'Amour divin*. Fac-éditions, Parijs, 1994², blz. 19 en 35.

moeilijk op Bernardus toepasbaar, omdat ze in een latere tijd een technische betekenis kregen die de twaalfde eeuw niet kende. De leer van Bernardus valt het best te rijmen met het patristische denken uit het gouden tijdvak van de kerkvaders vanaf Origenes. De abt van Clairvaux is de meest eminente vertegenwoordiger van de patristisch-monastieke intellectualiteit van de middeleeuwen. De titel 'laatste der kerkvaders' die hem in de zeventiende eeuw werd verleend door de geleerde Jean Mabillon, grondlegger van de handschriftkunde, was dan ook gegronnd.⁶⁰

Bernardus' leer is een diamant met vele facetten. Wat je er ook over schrijft: het blijft altijd een keuze tussen vele mogelijkheden, een selectie van enkele thema's uit de zovele. Dat geldt a fortiori voor deze bescheiden inleiding, waarin de abt van Clairvaux wordt gepresenteerd als een belangrijk meester in de spiritualiteit. De invalshoek waarvoor werd gekozen is die van de bekering, in het Latijn *conversio*, etymologisch afkomstig van *cum-vertere*, wat de bundeling of concentratie van de krachten van het zijn impliceert. Een soort van ommekeer waardoor het wezen de overstap maakt van een louter menselijk, naar een goddelijk verstaan en waarnemen.

60 Je dient voorzichtig te zijn met het epitheton 'kerkvader' voor Bernardus. In leer en denken verschilt hij van de kerkvaders en hij oefent zelfs kritiek op hen uit. Het feit dat Bernardus de laatste der kerkvaders wordt genoemd, heeft dan ook alles te maken met de scholastiek die het al tijdens zijn leven voor het zeggen begint te krijgen. In elk geval is Bernardus beslist een denker die in de Traditie staat, en die Traditie omvat ook zowel de Karolingische denkers als die van Bernardus' eigen tijd, zoals een Rupert van Deutz.

2. Bekering

Bernardus heeft in alle toonaarden over de bekering gesproken en geschreven. In een van zijn preken, die hij omstreeks 1140 voor de studenten van Parijs hield en die hij later uitwerkte tot het traktaat *Ad clericos de conversione*, behandelt hij het thema expliciet. Maar eigenlijk heeft Bernardus de wegen van de ommekeer talloze malen en in allerlei varianten uitgestippeld. De bekering (*conversio*) is dan ook een van de meest dominante onderwerpen in het pastorale en literaire werk van de abt van Clairvaux. Bekering is uiteraard een logische eerste stap in een spiritueel project, waarin een mens zich van een leeg en zondig leven ontdoet om zich te keren naar Gods licht.

Bij Bernardus kan bekering zowel een moment als een heel leven aanduiden. Als externe daad en in de technische betekenis van het woord betekent bekering bij hem het monnik worden, het moment van intrede in het monastieke leven. Maar *conversio* is voor hem ook een continu proces van het zich herhaaldelijk toekeren naar God, van een telkens weer opnieuw beginnen, wat de hele spirituele onderneming tekent. Bernardus ziet sowieso het leven van een christen, a fortiori van de monnik, als een terugkeer naar wat de mens *in den beginne* in het paradijs was. Bekering bevat bij hem dus de notie van een terugkeer naar iets wat meer oorspronkelijk is. Het is bijgevolg belangrijk te weten wat dat origineel project precies inhield. De mens, een niet-god, werd door God geschapen om met

Hem en met de andere schepselen in een harmonische band te leven. Adam werd oorspronkelijk in de tuin geplaatst waar hij direct en persoonlijk door de Waarheid werd onderricht. In een *Preek op de Aankondiging van de Heer* beschrijft Bernardus de toestand van de mens in het paradijs. Hoewel naakt, was Adam er getooid met het kleed van het heil (Jes. 61,10). Dat kleed bestond uit vier deugden: barmhartigheid, waarheid, gerechtigheid en vrede. Van die vier was Waarheid hem tot leraar gegeven.

Omdat de mens een schepsel is dat begiftigd was met intellect en rede had hij een leermeester nodig. Niet iemand die het genoeg vond hem als vee te bewaken, maar iemand die hem zou opvoeden als een kind. En geen meester kon er gevonden worden die bekwamer was dan de Waarheid zelf. Deze zou de mens op een dag leiden naar de kennis van de opperste Waarheid. (*Ann 1,6*)

De Waarheid die de mens als leermeester in het paradijs kreeg toegewezen, was dus het goddelijk Woord zelf. Die Waarheid, die zowel leraar als leerstof was, werd in de mens overgedragen door de persoonlijke vereniging van de ziel met het Woord. De mens werd dus oorspronkelijk van binnenuit door de waarheid van het goddelijk Woord onderricht. Maar die mens van vóór de zondeval was wel degelijk 'thuis' bij zichzelf en hij was niet uithuizig. Hij bevond zich in zijn innerlijk, waar hij één was met zichzelf én met de Waarheid. Dát is dus de oorspronkelijke toestand van de mens in de tuin van God.

De zondeval maakte abrupt een eind aan die harmonie die bestond uit de innerlijke eenheid van de mens met het Woord. Door af te glijden naar de zonde verloor de mens zijn spirituele gelijkennis met God en daarmee zijn innerlijk licht. Hij werd verbannen en raakte verdwaald in de wereld van het zintuiglijke en het zinnelijke. Die uithuizige en in zichzelf verdeelde mens was niet bij machte op eigen kracht de weg terug te vinden. In zijn barmhartigheid is God hem tegemoet getreden door zich te ontledigen in zijn Menswor-